

OBRAZ PAWŁA APOSTOŁA WEDŁUG LISTÓW PASTERSKICH

1. Wprowadzenie

Listy Pasterskie wykazują niewątpliwie charakter Pawłowy.¹ Wyraża się on w strukturze literackiej, stylu, słownictwie oraz treści teologicznej. To jednak wcale nie znaczy, że należy uważać koniecznie samego Apostoła Narodów za autora LP². Takie stwierdzenie nie ma już dzisiaj zbyt wielu obrońców³. Dzięki wynikom wszechstronnych analiz przeprowadzonych przez N. Broxa⁴ zdecydowana większość komentatorów zalicza LP do literatury pseudoepigraficznej⁵. Autor niewątpliwie czuje się wiernym uczniem Pawła i pragnie przekazać naukę w sposób bardzo dobrze imitujący mistrza. Takie postępowanie było dosyć powszechne i akceptowane jako uprawnione w epoce, w której powstały LP. Starożytna koncepcja autorstwa była o wiele szersza niż nasza współczesna⁶. Brox tak podsumowuje twórczy wysiłek autora: „Jego zmysł literacki bazujący na naśladownictwie, przez które usiłuje nadać apostołski autorytet i ortodoksyjny charakter swoim listom, jest tak doskonały, że tylko bardzo wnikliwe studium jest w stanie odkryć charakter imitacji przelanej w dzieło”⁷. Nie jest zadaniem obecnego artykułu udowodniać tezę N. Broxa. Chcemy jedynie zaprezentować osobę samego Pawła, jaka wyłania się z lektury LP. Niewątpliwie można zauważyć pewne cechy charakterystyczne, które sprawiają, że Paweł ukazany w LP różni się od Pawła innych listów, które uważane są jednomyślnie za autentyczne jego dzieło⁸.

LP nie tylko zdradzają Pawłowy charakter. Dają one czytelnikowi wrażenie, że Paweł jest jedynym autorytetem, jaki się liczy dla czytelników listów. Nie mówi się nic w LP o innych apostołach poza Pawłem⁹. Na określenie tego zjawiska J. Roloff używa wyrażenia „programatischer Paulinismus”¹⁰. J. Wanke natomiast posługuje się zwrotem „exklusiver Paulinismus”¹¹. Mówi się nawet o swoistej „kerygmetyzacji” lub „parenetyzacji” osoby Apostoła: nie tylko jego słowo stanowi orędzie, ale także jego osoba i jego życie¹². Nie tylko doktryna i pareneza LP jest autoryzowana imieniem Apostoła, autor pragnie zaprezentować czytelnikom także pewien swoisty portret Pawła, który miałby służyć jako wzór apostołatu i męczeństwa dla Kościoła jemu współczesnego¹³. Według Collinsa¹⁴ osoba Pawła zostaje wyeksponowana przez autora pod trzema aspektami: jako apostoł jeden i jedyny, jako autorytet kościelny oraz jako wzór dla chrześcijan. Ponieważ dwa pierwsze aspekty trudno jest oddzielić od siebie, rozpatrzone zostaną razem w kolejnym punkcie artykułu. Oprócz tytułu „apostoł”, Paweł Listów Pasterskich otrzymuje drugi ważny tytuł – „nauczyciel”, który będzie przedmiotem następnego punktu. Z kolei osoba Pawła zostanie przedstawiona jako dwojaki model

dla chrześcijan: model konwertyty i model męczennika. Na zakończenie zostanie uwypuklony charakterystyczny teologiczny aspekt „obecności” duchowej Apostoła w założonych przez niego wspólnotach.

2. Paweł jako apostoł

Paweł jest nazywany ἀπόστολος pięciokrotnie w LP, trzykrotnie w adresie, jak to ma miejsce w większości listów św. Pawła, wliczając w to również listy tzw. deuteropawłowe (z wyjątkiem Flp, 1–2 Tes oraz Flm), ponadto w 1Tm 2,7 i 2Tm 1,11. Akcentowanie tego tytułu w listach adresowanych do umiłowanych towarzyszy i współpracowników, z którymi łączy go bardzo osobiste stosunki, a których gdzie indziej Paweł nazywa „swoimi dziećmi” (por. 1Tm 1,2.18; 2Tm 1,2; 2,1; Tt 1,4) wydaje się niektórym zbyt oficjalne¹⁵. Faktycznie tytuł ἀπόστολος nie występuje w Flm, szczególnie „osobistym” liście Apostoła. Według Collinsa „apostoł” nie jest po prostu określoną funkcją Pawła, jako „posłanego” przez Chrystusa dla głoszenia ewangelii, jak to można rozumieć na podstawie innych listów, uważanych jednomyślnie za autentycznie Pawłowe, lecz staje się *sui generis* oficjalnym tytułem z całym swoim ciężarem gatunkowym.

Obok szeregu punktów kontaktowych między LP a innymi listami Pawłowymi, znajdujemy także w adresach LP charakterystyczne dla tej triady wyrażenia. Zatrzymamy się przez chwilę tylko przy tekście Tt 1,1–3, gdzie takowe wyrażenia występują w nagromadzeniu i gdzie widoczna jest pewna szczególna koncepcja apostołatu. Według C. Spicq: „Tt 1,1–3 zawiera opis pochodzenia, natury, przedmiotu, celu i wskazań dotyczących apostołatu”¹⁶. Jest zrozumiałe, że chodzi o opis wykreowany przez naszego autora, nie tyle historyczny, co „kerygmaticzny”. Oto interesujący nas tekst w przekładzie Biblii Tysiąclecia:

¹ Paweł, sługa Boga i apostoł Jezusa Chrystusa (posłany do szerzenia) wśród wybranych Bożych wiary i poznania prawdy wiodącej do życia w pobożności, ² w nadziei życia wiecznego, jakie przyobiecał przed wiekami prawdomówny Bóg, ³ a we właściwym czasie objawił swe słowo przez nauczanie powierzone mi z rozkazu Boga, Zbawiciela naszego...

Wyrażenie „sługa Boga” (δοῦλος θεοῦ) zamiast zwykłego u Pawła „sługi Chrystusa” (δοῦλος Χριστοῦ) w literaturze epistularnej NT występuje jedynie w Jk 1,1. Ap 15,3 stosuje to określenie do Mojżesza, natomiast Łukasz w Dz 16,17 wkłada ten zwrot w usta opętanej przez ducha nieczystego niewolnicy z Filipi. Wyrażenie to natomiast bardzo często używane jest w ST, gdzie określa takie postacie, jak Mojżesz, Dawid, prorocy, czy patriarchowie. Wydaje się, że w ten sposób autor Tt chce wyakcentować autorytet Pawła, umieszczając go na liście wielkich protagonistów historii zbawienia¹⁷. W 2 Tm 2,24 znajdujemy odniesiony do Tymoteusza tytuł δοῦλος κυρίου, którym to Panem jest w tym wypadku Chrystus. G. Lohfink twierdzi, że autor LP chciał po prostu, podobnie jak w 1 Tm 1,1 potraktować równorzędnie Boga i Chrystusa¹⁸. Taka tendencja świadczy między innymi o pewnym etapie rozwoju refleksji teologicznej w kościele autora LP.

Charakterystyczne dla LP jest również wyrażenie ἐπιστεύθην ἐγὼ κατ' ἐπιταγὴν τοῦ σωτῆρος ἡμῶν θεοῦ (Tt 1,3; por. 1Tm 1,1). Rzeczownik ἐπιταγή = nakaz, polecenie w paralelnym kontekście występuje jedynie w doksologii w Rz 16,26, gdzie mowa jest o księgach prorockich, przez które została obwieszczona tajemnica „na rozkaz odwiecznego Boga”. W większości swoich listów Paweł przedstawia się jako „apostół z woli Bożej”, a nie „z nakazu Bożego”¹⁹. Jednakże w 2Tm 1,1 wraca typowe określenie Pawłowe διὰ θελήματος θεοῦ (z woli Bożej). Rzadko występuje także poza LP termin σωτήρ (zbawiciel), w przeciwieństwie do rzeczownika abstrakcyjnego σωτηρία (zbawienie) oraz czasownika σώζειν (zbawić). Σωτήρ występuje jedynie dwa razy: w Flp 3,20 oraz Ef 5,23, w obydwu przypadkach w odniesieniu do Jezusa, a nie do Boga Ojca, jak w Tt. Mamy znowu kolejny rekurs do ST, gdzie σωτήρ jest zawsze tytułem Boga. Typowa dla ST jest również idea „powierzenia” (ἐπιστεύθην) słowa Bożego apostołowi (por. także w listach autentycznie Pawłowych: Ga 2,7; 1Tes 2,4). Idea ta związana jest ściśle z koncepcją „depozytu” wiary, obecną w LP i dla nich charakterystyczną.

Paweł naucza ἐπίγνωσις ἀληθείας (poznania prawdy) – wyrażenie to powtarza się czterokrotnie w LP (oprócz Tt 1,1 jeszcze w 1Tm 2,4; 2Tm 2,25; 3,7 oraz w Hbr 10,26). Wyrażenie to jest również doskonale znane w rękopisach z Qumran (por. 1QS 10,21; 1QH 10,20.29)²⁰. „Wyłożyć prawdę” to było zadanie *Nauczyciela Sprawiedliwości* – enigmatycznej postaci występującej w dokumentach qumrańskich. Miał on za zadanie nauczanie prawdy, która pociągała za sobą surowe konsekwencje praktyczne, który to cel praktyczny w naszym tekście wyraża sformułowanie τῆς κατ' εὐσέβειαν (Tt 1,1c).

Ponadto spotykamy w naszym tekście czasownik φανεροῦν, który oprócz tego występuje jeszcze dwa razy w LP (1Tm 3,16 i 2Tm 1,10). Podobnie jak czasownik ἐπιφαίνειν (Tt 2,11; 3,4) i pochodny od niego rzeczownik ἐπιφανεῖα (1Tm 6,14; 2Tm 1,10; 4,1.8; Tt 2,13) opisuje on ogólnie zbawcze działanie Boga, podczas gdy w pozostałych listach czasownik ten określa eschatologiczną manifestację zbawienia (por. 2 Kor 4,10.11)²¹.

Na powyższym przykładzie można zaobserwować pewien rodzaj kombinacji elementów terminologii Pawłowej z nową terminologią, ale również taką, która nawiązuje do ST, włączoną do LP przez ich autora. Ten terminologiczny konglomerat wydaje się być symptomem powstawania nowej teologii, przepracowanej na bazie starej, sięgającej samego Pawła Apostoła tradycji, przechowywanej w tamtejszym środowisku: pierwotna doktryna apostołowa zostaje nasycona nowymi elementami, które jednak nie zniekształcają jej zasadniczego przesłania albo też można spojrzeć na zjawisko z odwrotnej strony: nowa, uwspółcześniona nauka czerpie szereg zasadniczych elementów ze starej, aby zagwarantować sobie apostołski autorytet i ortodoksyjność.

Niektórzy autorzy uważają, że ekskluzywność Pawłowego autorytetu w LP stoi w opozycji do sytuacji, jaką prezentują Dz, gdzie Paweł powołuje się na autorytet innych apostołów²². Inni znowu negują tę różnicę, co więcej, uważają autora Dziejów za autora, bądź też sekretarza–redaktora LP²³. Brox²⁴ oraz Roloff²⁵ wykazują, że niektóre sytuacje czy też wypowiedzi apostoła w LP przypominają dane Dziejów. Szczególnie godny uwagi jest paralelizm pomiędzy Dz 20, 17–38 i LP, np. Dz 20,28 – 1Tm 6,20; 2 Tm 1,13; 2,2: polecenie wiernych trosce pasterzy; Dz 20,30 – 1Tm 4,1s; 2Tm 4,3s: niebezpieczeństwo ze strony fałszywych nauczycieli; Dz 20,31.35 – 2Tm

2,2.8–13; 3,10.14: prezentacja Pawła jako wzoru dla pasterzy. Z drugiej strony wnikliwa analiza słownictwa i stylu mowy pożegnalnej do starszych z Efezu zgromadzonych w Milecie, jaką autor Dziejów wkłada w usta Pawła (Dz 20,17–38) wykazuje szereg paralelizmów i podobieństw z reminiscencjami Apostoła zawartymi w 1Tes 2, który to list jest niewątpliwie Pawłowy.

G. Lohfink podkreśla podobieństwa między adresem Tt 1,1–4 a analogicznym w Rz. Według niego istnieje cały szereg istotnych zbieżności²⁶:

- tytuł „apostół Jezusa Chrystusa” (Tt 1,1; Rz 1,1);
- motyw wiary: κατὰ πίστιν ἐκλεκτῶν θεοῦ (Tt 1,1);
ἀποστολὴν εἰς ὑπακοὴν πίστεως (Rz 1,5);
- „obietnica życia wiecznego” z (Tt 1,2) odpowiada zapowiedzi proroków w Rz 1,2;

W swoich autentycznych listach Paweł podkreśla z niezwykłą siłą swój apostołski autorytet w odniesieniu do głoszenia ewangelii. Przykładem tego jest zwłaszcza List do Galatów. W Ga 1,9 pisze: *gdyby wam kto głosił ewangelię różną od tej, którą (od nas) otrzymaliście – niech będzie przeklęty*. Paweł pozwala sobie nawet sprzeciwić się samemu Piotrowi (por. Ga 2,11.14). Wyrażenie „moja ewangelia”, które niektórzy uważają za jeden z dowodów na przesadny autorytet Pawła w LP²⁷, występuje również w Rz 2,16 (16,25). Z kolei w Ga znajdujemy określenie „ewangelia przeze mnie głoszona” (Ga 1,11; 2,2: 1Kor 15,1). Podobny charakter ma także dwumian „moja ewangelia” (1Tes 1,5; 2Tes 2,14; 2Kor 4,3).

Oprócz tych już wspomnianych, są również inne podobieństwa między LP a listami autentycznymi, jeżeli chodzi o temat apostołatu. Poniżej przedstawimy je wszystkie:

- a. *apostolat* pochodzi od Chrystusa i Boga;
- b. *apostolat* rozumiany jest jako służba (*diakonia*) (1Tm 1,12 – 2Kor 5,18; Rz 11,13);
- c. *apostolat* otrzymuje się „z woli Bożej” (2Tm 1,1 – 1Kor 1,1; 2Kor 1,1; Kol 1,1);
- d. *apostolat* związany jest nierozdzielnie z *ewangelią* (1Tm 1,11, 2,6s; 2Tm 1,10s; 2,8; Tt 1,3 – Rm 1,1; 1Kor 1,17 Ga 1,15n etc...);
- e. ewangelia jest *powierzana* apostołom (1Tm 1,11; Tt 1,3 – Ga 2,7; 1Tes 2,4);
- f. istnieje związek pomiędzy *apostolatem* a łaską (1Tm 1,14 – Rm 1,5; 12,3; 15,15; 1Kor 3,10; Ga 1,15; 2,9);
- g. przeznaczenie do posługi apostołskiej jest wyrazem miłosierdzia (1Tm 1,12s – 2Kor 4,1);
- h. *apostolat* jest służbą dla wiary (Tt 1,1 – Rz 1,5);
- i. *apostolat* skierowany jest do narodów (1Tm 2,7; 2Tm 4,17 – Rm 1,5; 11,13; Ga 1,16; 2,7n);
- j. jego siła pochodzi od Pana (2Tm 4,17 – Flp 1,12n);
- k. zadaniem apostoła jest „dopełnienie” głoszenia ewangelii (2Tm 4,17 – Rz 15,19).

Przytoczone w obecnym paragrafie dane biblijne możemy podsumować stwierdzeniem, że portret Pawła jako apostoła w LP nie odbiega zasadniczo od tego, jaki wylania się z jego listów autentycznych. Jedynie jest bardziej podkreślony jego autorytet, który w LP wydaje się być niepodważalny i uniwersalny, podczas gdy w innych listach Paweł nieraz musi go bronić (por. Ga, 2Kor). Tak więc z analizy wynika pewna nieciągłość, czy też niespójność portretu Apostoła, która jest konsekwencją prób „dehistoryzacji” jego osoby²⁸. Jak zauważa Wanke²⁹ autorytet kościelny tak usilnie podkreślany przez LP nie ma za cel obrony ani

potwierdzenia apostołatu Pawłowego, wprost przeciwnie – chodzi o uprawomocnienie doktryny opracowanej i zaprezentowanej przez autora. Według Collinsa autorytet Pawła nie jest tylko typu prawnego, ale oparty jest na przekonującej sile osobowości Apostoła³⁰.

3. Paweł jako nauczyciel

W 1Tm 2,7 i 2Tm 1,11 Paweł zostaje przedstawiony za pomocą trzech określeń: κήρυξ, ἀπόστολος i διδάσκαλος. Lindemann nazywa ową triadę „programmatischer Höhepunkt” prezentacji Pawła w LP³¹. Rzeczownik κήρυξ (herold) nie występuje w NT poza 2P 2,5, (inaczej niż pokrewny czasownik κηρύσσειν, który wielokrotnie spotykamy w listach Pawłowych – np. Rz 10,8.14.15; 1Kor 1,23; 15,11; Ga 2,2; 5,11; Flp 1,15 etc. – w LP por. 1Tm 3,16 i 2Tm 4,2) gdzie jest odniesiony do osoby Noego: *herold sprawiedliwości*. Jak zauważa słusznie Spicq³², określenie odpowiada qumrańskiemu *Nauczycielowi Sprawiedliwości*³³. Stwierdzamy tu pewną analogię między LP i pismami qumrańskimi. Chociaż autor używa rzeczownika κήρυγμα na określenie ewangelii przekazanej i głoszonej, podobnie zresztą jak sam Paweł (por. Rz 16,25; 1Kor 1,21; 2,4; 15,14), to jednak pleonastyczne nagromadzenie tytułów zdaje się podkreślać pełnię apostołskiego autorytetu³⁴. Należałoby rozumieć tę triadę jako organiczną jedność³⁵. Z drugiej strony umieszczenie tytułu „nauczyciel” na końcu zdania wskazuje na jego ważność. „Paweł jest jedynym i prawdziwym διδάσκαλος”³⁶. „Postać Apostoła przyjęła całkowicie funkcję nauczyciela normatywnego”³⁷. „Paweł Listów Pasterskich jest apostołem *par excellence*”³⁸. Beker mówi o pewnego rodzaju „depersonalizacji” i „dehistoryzacji” osoby Apostoła³⁹. Paweł staje się postacią emblematyczną, niejako „pieczęcią” ortodoksyjności i apostołskości nauki chrześcijańskiej. Z drugiej strony widzimy, że sam Paweł również bardzo rzadko mówi o swoich relacjach z innymi apostołami, niemniej kiedy ich wymienia, stawia siebie na równi z nimi (por. 1Kor 1,12n; 3,4nn; Ga 2,6–9) uznając także ich autorytet (por. Ga 1,18; 2,6.9). W większości jednak listów nie wspomina się o innych autorytetach, Paweł zdaje się być jedynym Apostołem i Nauczycielem.

Jak już zostało wspomniane, wg Tt 1,1 Paweł naucza ἐπίγνωσις ἀληθείας (poznania prawdy) – co było zadaniem qumrańskiego *Nauczyciela Sprawiedliwości*. W 1Tm 2,7 Paweł nazywany jest właśnie „nauczycielem narodów” (διδάσκαλος ἐθνῶν), a nie „apostołem narodów” jak w Rz 11,13.

Łukasz w Dz 13,1 także nazywa Pawła διδάσκαλος, jednakże przed jego misją apostołską. Należy zwrócić uwagę, że od momentu kiedy zostaje apostołem nie nazywa go więcej terminem „nauczyciel”. Sam Paweł także nigdy siebie tak nie nazywa. Διδάσκαλοι (nauczyciele) występują w listach Pawłowych jedynie w zestawach charyzmatów w 1Kor 12,28 i Ef 4,11. W ewangelii „nauczycielem” jest zawsze i wyłącznie sam Chrystus. Termin διδάσκαλος odpowiada hebrajskiemu *Rabbi*, występuje jednak także w świecie greckim. Według Collinsa⁴⁰ ten termin zawiera dwa aspekty: podkreśla autorytet mistrza oraz treść intelektualną nauczania. Według myśli greckiej διδάσκαλος powinien przedstawić pewien system idei.

Kolejny fakt, mianowicie że autor wyraża stosunek między Apostołem a Tymoteuszem i Tytusem w terminach: *ojciec-syn* (1Tm 1,2; 2Tm 1,2; 2,1; Tt 1,4), co odpowiada relacji między *rabinem* (dotyczy to w równej mierze qumrańskiego *Nauczyciela*

Sprawiedliwości) a jego uczniami, według niektórych miałby być charakterystyczną cechą LP. Taka relacja jest jednak dobrze znana także w autentycznych listach Pawła (por. 1Tes 2,11; 1Kor 4,14nn; Flp 2,22). Knight⁴¹ wskazuje na charakterystyczne zdanie z 1Kor, gdzie Tymoteusz i jego misja delegata apostolskiego przedstawiona jest z użyciem wyrażień, które dobrze odpowiadają charakterowi LP:

Dlatego to posłałem do was Tymoteusza, który jest moim synem umiłowanym i wiernym w Panu, aby wam przypominał drogi inoje w Chrystusie i to, czego nauczam wszędzie, w każdym kościele. (1Kor 4,17)

W powyższym zdaniu stwierdzamy pięć elementów typowych dla autora LP:

- a. relacja ojciec–syn („jest moim synem umiłowanym);
- b. „wierny w Panu” – πιστόν jest terminem charakterystycznym w LP;
- c. „przypomnieć” – właśnie celem LP jest przypomnienie nauki Pawłowej;
- d. „nauczam” (διδασκω) – Paweł w LP jest διδάσκαλος;
- e. „w każdym kościele” – podkreśla niepodważalny i szeroki autorytet Pawła.

Paweł w swoich listach wspomina o wielu swoich współpracownikach „w Chrystusie Jezusie” (Rz 16,3.9.21; 1Kor 3,9; 2Kor 8,23; Flp 2,25; 4,3; Flm 1,24), wymienia swoje imię obok innych (2Kor 1,19; Flp 1,1, 1Tes 1,1), których nazywa także *apostołami* (1Tes 2,7). Listy Pawłowe podkreślają również autorytet współpracowników Apostoła: Tymoteusza i Tytusa, por. np. 1Kor 16,11: *niech nikt go (Tymoteusza) nie lekceważy*; 1Kor 16,15: *żebyście takim (chodzi o Stefanasa) zawsze byli posłuszni, podobnie jak każdemu, kto współpracuje i trzodzi się z wami...* Paweł niejednokrotnie posyła swoich współpracowników jako delegatów w ważnych misjach – np. 2Kor 8,6; 12,18; 1Tes 3,2 – którzy działają na mocy własnego autorytetu.

Widoczna jest pewna różnica w relacjach pomiędzy Apostołem a Tymoteuszem i Tytusem w LP. Znika ich apostolski autorytet. Pozostają jedynie *uczniami i synami*⁴². Zadania powierzone im przez Pawła są bardzo konkretne, określone i tymczasowe. Co jakiś czas muszą zwracać się do Pawła, aby uzyskać kolejne instrukcje dotyczące ich obowiązków, działalności i nauczania, również co się tyczy jego zawartości (por. 1Tm 2,18; 4,6.11)⁴³. Taki sposób postępowania jest charakterystyczny dla relacji nauczyciel – uczeń. Sekcja 2Tm 4,1–5 rozpoczyna się od uroczystej formuły: *Zaklinam cię wobec Boga i Chrystusa Jezusa...* po czym następuje cała seria poleceń w trybie rozkazującym (por. 1Tm 5,21), natomiast w 2Kor 8,6 (12,18) Paweł używa czasownika παρακαλεῖν, który ma zabarwienie bardziej prośby i zachęty niż formalnego rozkazu. Pochodzący od tego czasownika rzeczownik „parakleza” stał się terminem technicznym dla określenia typowego dla Pawła zachęcającego napomnienia⁴⁴. Collins zwraca uwagę na termin βούλομαι⁴⁵, którym posługuje się autor przy określaniu poleceń danyh czy to samemu Tytusowi (Tt 3,8) czy wspólnocie za pośrednictwem Tymoteusza (1Tm 2,8; 5,14), który zawiera w sobie aspekt przynaglającego rozkazu wydanego przez autorytet⁴⁶. W Flp 1,12 (jedyne przypadek poza LP) βούλομαι występuje w innym zupełnie kontekście.

Pewne światło dla lepszego zrozumienia relacji między Pawłem a adresatami LP rzuca następująca wypowiedź :

Nie wstydź się zatem świadectwa Pana naszego ani mnie... (2Tm 1,8).

Świadectwo dane Panu jest związane wyraźnie ze świadectwem danym Apostołowi. Paweł zastępuje miejsce Chrystusa, oczywiście nie w sensie absolutnym, lecz jako jego reprezentant. Jego autorytet nauczycielski jest zarazem autorytetem Chrystusa.

4. Paweł jako model konwertyty

1Tm 1,12–17 jest jedynym tekstem w LP, gdzie Paweł wyraźnie zostaje przedstawiony jako przykład (wzór) – ὑποτύπωσις (1Tm 1,16). Ten sam termin w 2Tm odnosi się do Tymoteusza. Bez użycia tego, czy też podobnego terminu, samą ideę egzemplifikacji odnajdujemy wszędzie w LP. Wspomniany wyżej tekst należy do serii tzw. „Paulusanamnesen”⁴⁷. Jednostka 1Tm 1,12–17 zawiera 5 wyrażen z rdzeniem πιστ-, które to wyrażenia zostaną wyróżnione w poniżej cytowanym tekście. Wyrażenia te wyakcentowują znaczenie nawrócenia Pawła oraz potwierdzenie jego skuteczności ze strony samego Boga. Przytoczymy ten tekst w całości, a następnie przeprowadzimy szczegółową jego analizę:

¹² Dzięki składam Temu, który mię przyoblekł mocą, Chrystusowi Jezusowi, naszemu Panu, że uznał mnie za godnego wiary (πιστόν), skoro przeznaczył do posługi mnie (por. 1Tes 2,4) ¹³ ongiś bluźniercę, prześladowcę i oszczercę. Dostałem jednak miłosierdzia, ponieważ działałem z nieświadomością, w niewierze (ἐν ἀπιστία). ¹⁴ A nad miarę obfitą okazała się łaska (por. Rz 5,15.20) naszego Pana z wiarą (μετὰ πίστεως) i miłością, która jest w Chrystusie Jezusie! ¹⁵ Nauka to zasługująca na wiarę (πιστός) i godna całkowitego uznania, że Chrystus Jezus przyszedł na świat zbawić grzeszników, spośród których ja jestem pierwszy. ¹⁶ Lecz dostałem miłosierdzia po to, by we mnie pierwszym Jezus Chrystus pokazał całą swoją wielkoduszność jako przykład (πρὸς ὑποτύπωσιν) dla tych, którzy w Niego wierzyć (πιστεῦειν) będą dla życia wiecznego. ¹⁷ A Królowi wieków nieśmiertelnemu, niewidzialnemu, Bogu samemu – cześć i chwała na wieki wieków. Amen.

Charakter egzemplifikacyjny powyższej perykopy podkreśla użycie pierwszej osoby l.poj. Jest to schemat dydaktyczny⁴⁸ typowy dla kerygmatu pierwotnego Kościoła. Bultmann wykazał dwa różne rodzaje użycia tego schematu w działalności apostoelskiej⁴⁹. Z jednej strony jest on wykorzystany do prezentacji i interpretacji planu zbawienia. Ślady tego użycia odnajdujemy w 2Tm 1,9–10. Z drugiej strony schemat ten wykorzystany jest także do ukazania nawrócenia człowieka, który „kiedyś” był w stanie grzechu, a „teraz” doznał łaski⁵⁰. W tym wypadku schemat często bywa kombinowany z katalogiem wad. Przykładem takiego schematu jest fragment Tt 3,3–7⁵¹. Podobna sytuacja ma miejsce w naszym wypadku. Odpowiednikiem katalogu wad w naszym tekście jest potrójny epitet, jakim określa autor pierwotną postawę Apostoła: „bluźnierca, prześladowca i oszczerca”. Wanke zwraca uwagę, że tego rodzaju schemat „kiedyś – teraz” jest typowy u Pawła⁵² (por. Rz 11,30; Ga 4,8–9). Wychodzi on z sytuacji typowej dla człowieka w stanie grzechu, który obecnie dostępuje zbawienia dzięki łasce (por. Rz 6–7). Stwierdzenie: „Nauka to zasługująca na wiarę (πιστός ó λόγος)” dowodzi jednoznacznie, że chodzi tutaj o pewną zasadę, pewien model postępowania Boga.

Paweł przedstawiony jest w tekście jako „przykładowy grzesznik”⁵³, a równocześnie jako „przykładowy konwertyta”. Dwa razy użyte jest określenie „pierwszy” (πρῶτος). Termin ten może mieć sens chronologiczny (czasowy), w naszym jednakże kontekście wydaje się słuszne za większością egzegetów widzieć aspekt wagi: „pierwszy pod względem ciężkości”⁵⁴. Również πρῶτος w kontekście nawrócenia nie należy rozumieć w sensie czasowym, lecz jako wskazanie na przypadek wzorcowy, emblematyczny. Paweł „miał niejako stanąć na czele długiego szeregu nawróconych, dotkniętych łaską Chrystusowego zmiłowania”⁵⁵. Według Stockhausena nie wydaje się być w stylu Pawła podkreślać tak mocno swój grzech⁵⁶ – jednakże sam Paweł w 1Kor 15,9; Ga 1,13. 23; Flp 3,6 mówi o sobie samym jako prześladowcy (ἐδίωκον) Kościoła i jedynie łasce Chrystusa przypisuje swoje nawrócenie. Szczególnie fragment 1Kor 15,8–9 bardzo postępuje osobę Apostoła, nazywając go „poronionym plodem”. Nie mówi się jednak w tym kontekście o bluźnierstwie i oszczerstwie. Jeśli chodzi o pierwszy epitet (βλάσφημος), należy tu widzieć odcień religijny tego słowa w sensie w jakim występuje w Dz 26,11: „być w błędzie jeśli chodzi o przekonania religijne”⁵⁷, podczas gdy w innych tekstach: 1Tm 6,4; 2Tm 3,2; Tt 3,2 rzeczownik ten jest użyty w znaczeniu szerszym⁵⁸. Podobnie termin ὑβριστής należy interpretować według okoliczności występujących w Dziejach⁵⁹, jako ten, który wiele zła wyrządził wyznawcom chrześcijaństwa (Dz 9,13)⁶⁰. Powyższe nawiązania do Dziejów mogłyby potwierdzać starą hipotezę o Łukaszowym autorstwie LP⁶¹. Jednak inna wyraźna różnica ukazuje się we wspomnianych tekstach, mianowicie, że w Dz – podobnie jak w innych swoich listach – Paweł nigdy nie usprawiedliwia się swoją nieświadomością i niewiarą. Jeśli potraktujemy tekst jako świadomy schemat nawrócenia, to usprawiedliwienie nabiera pełnego sensu i służy jako ilustracja sytuacji, w jakiej się znajduje każdy niewierzący, do którego adresowana jest ewangelia jako propozycja nawrócenia.

Nawrócenie Pawła jest związane z działaniem Bożego miłosierdzia. Hanson sugeruje, że za tekstem 1Tm 1,14–17 leży *midrasz* do Wj 34,6, w którym to tekście Bóg objawia się Mojżeszowi jako „miłosierny, bogaty w łaskę i wierność”⁶². Słownictwo greckie 1Tm 1,14–17 odpowiada słownictwu *Septuaginty* w Wj 34,6. Na pewne ślady analogii między Pawłem a Mojżeszem w koncepcji autora LP wskazywaliśmy już wcześniej⁶³. O dostąpieniu miłosierdzia jest mowa również w 1Kor 7,25. Paweł uważa, że „wskutek doznanego miłosierdzia – godzien jest, aby mu wierzono” (πιστὸς εἶναι) (por. także 2Kor 4,1); te same określenia spotykamy w 1Tm 1,12–13 (por. tekst na poprzedniej stronie). Paweł w swojej refleksji dotyczącej wydarzenia pod Damazkiem podkreśla fakt, że właśnie wtedy został przemieniony w sługę (δούλος) Chrystusa⁶⁴. Podobnie słownictwo i idea zawarta w w.14 są typowo Pawłowe (por. 1Kor 15,10; Rz 5,20). Także i konkluzja, która akcentuje konieczność wiary prowadzącej do zbawienia, odzwierciedla dokładnie teologię Pawłową. Apostoł otrzymał łaskę, aby mógł służyć jako przykład, albo nawet prekursor dla tych, którzy w przyszłości będą przyjmowali wiarę w Jezusa Chrystusa⁶⁵. Idea naśladownictwa, w odniesieniu do Pawła jako wzoru jest już obecna w najstarszym liście Pawłowym, 1Tes 1,6n⁶⁶:

⁶ *A wy, przyjmując słowo pośród wielkiego ucisku, z radością Ducha Świętego, staliście się naśladowcami (μιμηται) naszymi i Pana, ⁷ by okazać się w ten sposób wzorem (τύπων) dla wszystkich wierzących w Macedonii i Achai.*

Ta sama terminologia (μιμηταί, τύπος) występuje w innych autentycznych tekstach Pawłowych – 1Kor 4,16; 11,1; Flp 3,17. Również w 1Tm 4,12 Tymoteusz jest określany jako τύπος: ...wzorem bądź dla wiernych w mowie, w obejściu, w miłości, w wierze, w czystości. Nigdzie natomiast nie spotykamy określenia ὑποτύπωσης poza 2Tm 1,13, gdzie termin ten odnosi się do zasad, a nie osoby: *Zdrowe zasady, któreś posłyszał ode mnie, miej za wzorzec (ὑποτύπωσιν) w wierze i miłości w Jezusie Chrystusie*. Również to użycie terminu rzuca nieco światła na analizowany tekst. Apostoł prezentowany w 1Tm 1,16 jest bardziej „wzorcem” niż wzorem, bardziej „ideałem” niż rzeczywistym człowiekiem z krwi i kości. Poza naszym tekstem nie spotkamy również specyfikującego określenia: πρῶτος.

Widzimy zatem, że podstawowym podobieństwem, jakie wynika z analizowanych tekstów i łączy LP z pozostałymi listami Pawłowymi, jest związek nawrócenia z Bożym miłosierdziem i wiarą w Jezusa Chrystusa. Jeśli chodzi natomiast o sposób prezentacji Apostoła, jako modelu do naśladowania, widać w jego przedstawieniu pewien prototyp raczej, wedle którego powinien postępować człowiek przystępujący do wspólnoty Kościoła, niż konkretnego człowieka. Nawrócenie wg autora LP:

- (1) ma typowy charakter, możliwy do naśladowania;
- (2) jest jedno i niepowtarzalne, dlatego wymaga silnej decyzji.⁶⁷

5. Paweł jako model męczennika

Obecnie zajmiemy się innym wymiarem życia Pawła, który według autora LP ma służyć jako wzór: ten wymiar to cierpienia znoszone dla ewangelii przez wzgląd na wybranych, *aby i oni dostąpili zbawienia w Chrystusie Jezusie razem z wieczną chwałą* (2Tm 2,10)⁶⁸. Myśl tę spotykamy przede wszystkim w 2Tm. Autor wielokrotnie wspomina o cierpieniach Pawła, które są zawsze związane z głoszeniem ewangelii⁶⁹. Cierpienia te nie dotyczą tylko Apostoła. Również adresat jest zachęcany do udziału *w trudach i przeciwnościach znoszonych dla ewangelii* (2Tm 1,8; 3,11). Fragment 3,10–12 ukazuje Pawła jako wzór idealnego pasterza, który także odwzorował swoim życiem Tymoteusz:

¹⁰ Ty natomiast poszedłeś śladem mojej nauki, sposobu życia, zamierzeń, wiary, cierpliwości, miłości, wytrwałości, ¹¹ prześladowań, cierpień, jakie mnie spotkały w Antiochii, w Ikonium, w Listrze. Jakież to prześladowania zniosłem – a ze wszystkich wyrwał mnie Pan! ¹² I wszystkich, którzy chcą żyć zbożnie w Chrystusie Jezusie, spotkają prześladowania.

W. 11b wyraźnie nawiązuje do Ps 34,20, chociaż w miejsce διωγμους, LXX (Ps 33,20) ma θλίψεις. Do tej samej myśli zdaje się nawiązywać autor również w kolejnym tekście martyrologicznym (2Tm 4,6–8; por. 4,17), gdzie sytuacja Pawła przypomina sytuację cierpiącego sługi z niektórych Psalmów⁷⁰. Ostatnie zdanie powyższego cytatu wskazuje wyraźnie, że cierpienia i prześladowania są nieuniknionym doświadczeniem dla wszystkich chrześcijan (w.12). Dostrzega się tutaj echo sformułowania z Flp 1,29: *Wam bowiem z łaski dane jest to dla Chrystusa: nie tylko w Niego wierzyć, ale i dla Niego cierpieć...* Idea chrześcijańskiego cierpienia jest dobrze znana w NT⁷¹. Także przedstawienie Pawła, jako tego, który „wystąpił w dobrych zawodach” (2Tm 4,7) znajduje

swój odpowiednik Kol 1,29 (*Po to właśnie się trudzę walcząc jego mocą, która potężnie działa we mnie*), ta sama sytuacja jest obecna w 1Tes 2,2 (...*odważyliście się w Bogu naszym głosić ewangelię Bożą wam, pośród wielkiego utrapienia*) oraz w Flp 1,30 (*toczycie tę samą walkę, jaką u mnie widzieliście, a o jakiej u mnie teraz słyszycie*). Ponadto ten sam termin sportowy, który występuje w 2Tm 4,7 – δρόμος (bieg) również w połączeniu z czasownikiem τελέω (dokończyć, dopełnić), znajdujemy w mowie pożegnalnej Pawła w Milecie przedstawionej przez Łukasza w Dz 20,24 (*Lecz ja zgola nie cenię sobie życia, bylebym tylko dokończył biegu i posługiwania...*). W tej samej mowie Paweł mówi również o więzach i utrapieniach (δεσμά καὶ θλίψεις), które go czekają (w. 23). Δεσμά występują również w 2Tm 2,9 (*znoszę niedolę aż do więzów jak złoczyńca*).

Jeśli chodzi o przedstawienie osoby Pawła w obliczu cierpień i prześladowań, ogólnie rzecz biorąc nie ma jakichś wielkich różnic między listami autentycznymi, a LP. Wynika to m.in. stąd, że autor LP stara się wykorzystać rozmaite dane biograficzne dotyczące Apostoła⁷², chociaż akcenty są inaczej rozłożone. Chociaż motyw martyrologii Pawłowej jest w LP ewidentny, brakuje pewnych charakterystycznych dla myśli Pawłowej elementów, jak np. typowa antyteza między ludzką słabością a mocą Bożą, która jest zasadniczym elementem paradoksu krzyża⁷³. Również pewien szczegół obecny w 2Tm, nieznanym listom autentycznym – mianowicie opuszczenie Apostoła w więzieniu przez towarzyszy i pozostawienie go samego podczas obrony przed trybunałem (2Tm 1, 15–16; 4,10–17)⁷⁴.

2Tm, który w rzeczywistości jest *testamentem*⁷⁵, reprezentuje w szczególności sposób charakter egzemplifikacyjny. Taką tendencję spotykamy w treści całego listu i nie dotyczy ona jedynie aspektu męczeństwa. Paweł okazuje się wzorem zarówno w modlitwie (1,3), jak również przykładem człowieka o niezachwianej wierze (1,3.12; 4,7), wiernego przyjaciela pamiętającego o swych współpracownikach (1,16–18), przykładem w cierpieniach i prześladowaniach (1,8.12; 2,3.9s; 3,10–12), wreszcie gotowym do oddania życia za ewangelię (2,11; 4,6–8)⁷⁶. „Jego indywidualne nauczanie, jego doświadczenie woli Chrystusa, jego cierpienia, jego sposób życia, określają co znaczy być apostołem”⁷⁷.

Zgodnie z zasadniczą ideą „redukcjonizmu Pawłowego”, jaki reprezentuje autor LP, również w tej dziedzinie Apostoł okazuje się przedstawiony jako jedyny i doskonały model męczennika zarówno dla pasterzy Kościoła, jak i wiernych⁷⁸.

6. Obecność apostoła

R.W. Funk⁷⁹ odkrył pewien fenomen, który nazwał „schemat *paruzji*”⁸⁰ apostołskiej, a który spotyka się często w listach Pawłowych. Oto najbardziej charakterystyczne jego przykłady: Rz 15,14–33; 1Kor 4,14–21; 2Kor 12,14–13,13; Flp 2,19–24; 1Tes 2,17–3,13. Oprócz tego Funk sygnalizuje szereg tekstów, które zawierają jedynie pewne aluzje do tego schematu (np. Rz 1,8–15; 1Kor 16,1–11; 2Kor 8, 16–23; 9, 1–5; Ga 4,12–20; Flp 2,25–30; Flm 21n). Taki schemat składa się zazwyczaj z trzech elementów:

- a. stwierdzenia: *napisałem do was o tym;*
- b. usprawiedliwienia: *zamierzałem przybyć osobiście, ale nie mogłem dlatego posłałem mojego współpracownika X;*
- c. zapowiedzi: *niemniej przybędę do was, kiedy tylko będzie możliwe.*

Weźmy jako przykład tekst 1Kor 4,14–21:

- a. *Nie piszę tego, aby was zawstydzić, lecz aby was napomnieć* (w.14);
- b. *Posłałem do was Tymoteusza, mojego syna umiłowanego i wiernego w Panu* (w.17);
- c. *Otóż właśnie przybędę wkrótce, jeśli taka będzie wola Pana* (w.19).

Oprócz tego schematu znajdziemy w wersetach 16–17, szereg wyrażen bardzo zbliżonych do tych, które są charakterystyczne dla LP⁸¹. Można powiedzieć, że to przejście terminologii Pawłowej przez LP pozwala mówić o pełnej kontynuacji jeśli chodzi o obraz Apostoła w jego autentycznych listach i w *corpus* pasterskim⁸². Schemat, o którym była mowa wyżej, w formie mocno skondensowanej odnajdujemy w 1Tm 3,14–15 (*Piszę ci to wszystko, spodziewając się przybyć do ciebie możliwie szybko*), ale z drugiej strony LP same w sobie stanowią pewną realizację tego schematu. Dochodzimy do pewnej koncepcji fundamentalnej LP: Tymoteusz i Tytus przedstawieni są jako wzory urzędników kościelnych okresu poapostolskiego, w których cały Kościół rozpoznaje „drogi samego Apostoła”, tzn. jego autentyczne nauczanie, skoro Apostoł nie może już przybyć osobiście. Przychodzi zatem do wspólnoty poprzez listy i poprzez swoich wiernych i wiarygodnych współpracowników⁸³. Według W. Stengera⁸⁴ zastosowanie wyżej wspomnianego schematu przez autora LP, ma walor teologiczny: Kościół poapostolski jest przekonany o żywej obecności Apostoła.

Można powiedzieć, że taka interpretacja osoby Apostoła usprawiedliwia pseudonimiczny charakter listów, a zarazem tłumaczy wielki nacisk położony przez autora na wszelkie szczegóły biograficzne wykorzystane w LP.

7. Podsumowanie

Obraz Pawła Apostoła, jaki wylania się z LP jest zależny przede wszystkim od celu, jaki przyświecał autorowi. Zakładając, że LP są dziełem pseudoepigraficznym, także portret ich protagonisty nie jest portretem historycznym, pomimo że podbudowany tłem pełnym elementów biograficznych, lecz z jednej strony literackim, z drugiej zaś ma charakter doktrynalno–dydaktyczny. Z tych faktów wynikają następujące konsekwencje:

a. Paweł jest przedstawiony jako jeden i jedyny Apostoł i Nauczyciel, z pełnym i najwyższym autorytetem kościelnym; on i tylko on może zagwarantować ortodoksyjność głoszonej ewangelii oraz nauczania w Kościele, on także stoi jako gwarant właściwych wskazań i zaleceń moralnych i porządkowych.

b. Autor wyraźnie stara się zaprezentować tak, jakby był rzeczywiście Apostołem, dlatego wykorzystuje szereg autentycznych danych biograficznych, naśladuje jego słownictwo i styl, mimo to poprzez listy przebija się praca redakcyjna, która zdradza się niejednokrotnie spojrzeniem na Apostoła w taki sposób, jakby się mówiło o osobie trzeciej, jakby ktoś mówił o Pawle, a nie on sam o sobie.

c. Listy Pasterskie zostały napisane w pewnej konkretnej sytuacji historycznej, charakteryzującej się niebezpieczeństwem ze strony doktryn gnostycyzujących, jakie szerzyły się w tamtym czasie na obszarze Azji Mniejszej. Odwołanie się do autorytetu Pawła miało pomóc autorowi w walce przeciwko tym właśnie niebezpieczeństwom, jako skuteczny środek⁸⁵.

d. Osoba Apostoła w Listach Pasterskich jest rezultatem procesu „kerygmatyzacji” – nie tylko „ewangelia Pawłowa” stała się przedmiotem głoszenia, ale

również jego życie i jego osoba. W pewnym sensie dla autora LP Paweł staje na miejscu samego Jezusa. Paweł nie jest tylko apostołem „głoszącym”, lecz także „głoszonym”.

e. Z tego faktu wynika również „parenetyzacja” osoby Apostoła. Staje się on wzorem, „modelem” podstawowym i wyłącznym, zarówno dla adresatów (pastorzy wspólnot kościelnych), jak i dla każdego chrześcijanina. Paweł jest zarówno wzorem w nawróceniu, jak i w gotowości oddania życia za ewangelię. Potrzeba takiego uniwersalnego modelu była potrzebą chwili w sytuacji rozmaitych zagrożeń zarówno ze strony „fałszywych nauczycieli”, jak i fali prześladowań.

f. Osoba Apostoła wyeksponowana na pierwszym miejscu wraz z wszystkimi wymienionymi wyżej charakterystykami, służyła zagwarantowaniu czystości i poprawności doktryny rozwijającego się Kościoła na obszarze Azji Mniejszej w okresie poapostolskim, tzn. „wczesnego katolicyzmu”. Kiedy zabrakło absolutnego autorytetu, który mógłby usankcjonować zmiany ewolucyjne, dotyczące przede wszystkim eklezjologii i liturgii, szukano rozwiązania przez przywołanie wiecznie żywej w tradycji postaci Apostoła Narodów.

Przypisy:

- ¹ E. DASSMANN, *Der Stachel im Fleisch. Paulus in der frühchristlichen Literatur bis Irenäus* (Münster 1979) 106, stwierdza: „Die Pastoralbriefe wollen bewußt paulinisch sein”.
- ² W niniejszym artykule jako skrót nazwy „Listy Pasterskie” będziemy używać sigła LP.
- ³ Ostatnio ukazał się komentarz G.W. KNIGHT’a III, *The Pastoral Epistles*, (Grand Rapids 1992), który broni autentyczności LP. J. STĘPIEŃ, *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie* (Poznań–Warszawa 1979), uważa, że LP zostały napisane przez sekretarza(-y) na polecenie Apostoła. Podobne stanowisko zajmuje J. JEREMIAS, *Die Briefe an Timotheus und Titus* (NTD 9; Göttingen ^{2/12}1981).
- ⁴ Por. N. BROX, *Pastoralbriefe* (RNT 7/2; Regensburg ⁵1989) 62–66; IDEM, *Falsche Verfasserangaben. Zur Erklärung der frühchristlichen Pseudepigraphie* (Stuttgart 1975); IDEM (Hrsg.), *Pseudepigraphie in der heidnischen und jüdisch–christlichen Antike* (Darmstadt 1977).
- ⁵ Por. K. KERTLGE (Hrsg.), *Paulus in den neutestamentlichen Spätschriften* (QD 89; Freiburg 1981); L.R. DONELSON, *Pseudepigraphy and Ethical Argument in the Pastoral Epistles* (HUTH 22; Tübingen 1986); D.G. MEADE, *Pseudonymity and Canon: An Investigation into the Relationship of Authorship and Authority in Jewish and Earliest Christian Tradition* (Grand Rapids 1987) 277–313; M. WOLTER, *Die Pastoralbriefe als Paulustradition* (FRLANT 146; Göttingen 1988); E.E. ELLIS, „Pseudonymity and Canonicity of New Testament Documents”, *Workshop, Theology and Ministry in the Early Church* (ed. M.J. WILKINS) 212–224 (JSNTSS 87; Sheffield 1992). A.T. HANSON, „The Domestication of Paul: A Study in the Development of Early Christian Theology”, *BJRL* (1981) 402, uważa, że „There are no elements in them (tzn. w LP) which come directly from Paul’s pen”. Na stanowisku popawłowego pochodzenia LP stoi również H. LANGKAMMER, *Wprowadzenie do ksiąg Nowego Testamentu* (Wrocław ¹1979) 197n. Por. J. ROLOFF, *Der erste Brief an Timotheus* (EKK XV; Neukirchen–Vluyn 1988); J. D. QUINN, *The Letter to Titus* (AB 35; New York 1990).
- ⁶ Por. QUINN, *The Letter to Titus*, 18.
- ⁷ Por. „Ufficio, chiesa e teologia nell’epoca postapostolica”, *Forma ed esigenze del Nuovo Testamento* (a cura di J. SCHREINER) (Bari 1973) 199n.
- ⁸ Jest siedem takich listów: Rz, 1–2Kor, Ga, Flp, 1Tes i Flm. Por. H. LANGKAMMER, *Wprowadzenie*, 140.
- ⁹ Por. R. F. COLLINS, „The Image of Paul in the Pastorals”, *Laval théologique et philosophique* 31 (1975) 156: „There is no need of any other apostle”. „Ubi Paulus ibi evangelium” – tak J. WANKE, „Der verkündigte Paulus der Pastoralbriefe”, *Dienst und Vermittlung* (Hrsg. W. ERNST – K. FEIEREIS – F. HOFFMANN) (Leipzig

1977) 187. Nie mówi się w LP o „jednym apostołe wśród innych”, lecz sam Paweł jest „Apostolem”, ibid., 186. „Legitimate Christianity and the authoritative gospel are identified solely with the gospel of Paul” – tak J. CH. BEKER, *Heirs of Paul. Paul's Legacy in the New Testament and in the Church Today* (Edinburgh 1992) 37. Por. również DASSMANN, *Stachel*, 166.

¹⁰ Por. *Apostolat – Verkündigung – Kirche. Ursprung, Inhalt und Funktion des kirchlichen Apostelamtes nach Paulus, Lukas und den Pastoralbriefen* (Gütersloh 1978) 238.

¹¹ Por. „Verkündigte”, 174; R. FABRIS, „Il paolinismo delle lettere pastorali”, *RivB* 34 (1986) 456. COLLINS, „Image”, 172, nazywa to zjawisko „redukcjonizmem Pawłowym”. Por. także BEKER, *Heirs of Paul*, 37s. Natomiast M. WOLTER, *Pastoralbriefe*, 91, inaczej wyjaśnia ten fenomen: „Was der Konzeption der Pastoralbriefe aber ihr unverwechselbares Profil verleiht und sie von der paulinischen und auch der lukianischen trennt, ist weniger ihr sog. „exklusiver Paulinismus”, als vielmehr die inhaltliche Begründung der soteriologischen Relevanz der apostolischen Verkündigung”.

¹² WANKE, „Verkündigte”, 170 wyjaśnia to w następującym zdaniu: „Aus dem verkündenden Paulus wird der «verkündigte Paulus»”.

¹³ Por. WANKE, „Verkündigte”, 169–70 wraz z bibliografią przytoczoną w przypisach.

¹⁴ Por. „Image”, 147.

¹⁵ Por. ibid., 148.

¹⁶ Por. C. SPICQ, *Les Épîtres Pastorales* (EB; Paris 1969) 595nn.

¹⁷ Por. DASSMANN, *Stachel*, 166.

¹⁸ Por. G. LOHFINK, „Paulinische Theologie in der Rezeption der Pastoralbriefe”, *Paulus in den neutestamentlichen Spätschriften* (Hrsg. K. KERTELGE) (QD 89; Freiburg 1981) 72n.

¹⁹ Według COLLINS’a: „in common parlance the term was not frequently used, except to describe the acts of a supreme authority” („Image”, 148).

²⁰ Por. J. MURPHY – O’CONNOR, *Paul and Qumran. Studies in New Testament Exegesis* (London 1968) 213–218.

²¹ Por. FABRIS, „Paolinismo”, 462.

²² Por. WANKE, „Verkündigte”, 174; BEKER, *Heirs*, 39.

²³ Tak S.G. WILSON, „The Portrait of Paul in Acts and the Pastorals”, *Society of Biblical Literature. Seminars Papers* (ed. G. McRAE) (Missoula 1976) 379–411.

²⁴ *Pastoralbriefe*, 72. Dodaje jednak „obwohl man die Ähnlichkeit nicht übertreiben sollte”. Ibid., 72.

²⁵ *Apostolat*, 239.

²⁶ Por. „Theologie”, 74.

²⁷ Np. COLLINS, „Image”, 157, gdzie stwierdza: „Paul appears to be the principal source of the doctrine of the church”. Por. DASSMANN, *Stachel*, 166. Według Brox’a, *Pastoralbriefe*, 73: „jego ewangelia” (2Tm 2,8) „hier klingt eine erhebliche Nuance”, który jest zupełnie inny niż w Rz 2,16; 16,25 i Ga 1,8.

²⁸ Por. *Heirs*, 40.

²⁹ „Verkündigte”, 173.

³⁰ Por. „Image”, 165; DASSMANN, *Stachel*, 167, który pomniejsza jeszcze bardziej niż Collins aspekt jurydyczny autorytetu Pawłowego: „...die überragende Autorität Pauli nicht juristisch-amtlich begründet wird, sondern auf der Überzeugungskraft seiner Person beruht”.

³¹ Por. *Paulus*, 46.

³² Por. *Épîtres Pastorales*, 370.

³³ Por. 1QH 2,13; 2,18; 4,27; 8,21.

³⁴ Por. COLLINS, „Image”, 154. Inaczej WANKE, „Verkündigte”, 173. Według niego tytuł „apostol” „erscheine durch seine Zusammenordnung mit κηρυξ und διδάσκαλος nivelliert”; Por. także ROLOFF,

- Apostolat, 241. H. SCHLIER, Die Ordnung der Kirche nach den Pastoralbriefen, *Die Zeit der Kirche* (Freiburg ¹1958) 130, podkreśla, że trzy określenia: *herold*, *apostol* i *nauczyciel* były w użyciu w literaturze chrześcijańskiej potestamentowej. Por. Herm sim IX 16,5; 25,2; 1Clem 5,6. Por. A. LINDEMANN, *Paulus in ältesten Christentum. Das Bild des Apostels und die Rezeption der paulinischen Theologie in der frühchristlichen Literatur bis Marcion* (BHTh 58; Tübingen 1979) 46: „Der Verfasser spricht Paulus hier eine Art Absolutheitsanspruch zu, oder richtiger: Er versucht, einen solchen in der Kirche anzumelden“.
- ³⁵ Por. LOHFINK, „Theologie“, 71; COLLINS, „Image“, 154. SPICQ, *Épîtres Pastorales*, 370, twierdzi, że trzy terminy nie określają różnych funkcji, lecz trzy aspekty tej samej misji do pogan.
- ³⁶ LOHFINK, „Theologie“, 71.
- ³⁷ BROX, „Ufficio“, 202. „Lehre, Ordnung und Weisung in der Kirche kommen von Paulus her, eine andere Orientierung kommt nicht in den Blick, noch hätte sie Platz angesichts dieser Totalität paulinischer Autorität“ – BROX, *Pastoralbriefe*, 73. Por. WANKE, „Verkündigte“, 174.
- ³⁸ M.Y. McDONALD, *The Pauline Churches. A Socio-historical Study of Institutionalisation in the Pauline and Deuteropauline Writings* (SNTSMS 60; Cambridge 1988) 205. Por. MEADE, *Pseudonymity*, 123. „Entsprechend seiner Einzigartigkeit besitzt Paulus den Apostolat in Fülle“ – DASSMANN, *Stachel*, 166.
- ³⁹ Por. *Heirs*, 40. Paweł jest tutaj przedstawiony jako „a figure who imposes doctrine and engages in monologue“ (ibid, 40). Natomiast ROLOFF, *Verkündigung*, 238 stwierdza: „So kann nur in einer Kirche gesprochen werden, in der die Herkunft aller Lehre und Tradition von Paulus keinen Augenblick lang einem Zweifel unterworfen ist“.
- ⁴⁰ Por. „Image“, 154.
- ⁴¹ *Pastoral Epistles*, 24s.
- ⁴² Por. DASSMANN, *Stachel*, 167. WANKE, „Verkündigte“, 176: Współpracownicy Pawła są traktowani „als das stets zur Disposition des Apostelfürsten stehende Personal“.
- ⁴³ Por. DASSMANN, *Stachel*, 167; STENGER, „Timotheus und Titus“, 264–7; M. DIBELIUS – H. CONZELMANN, *Die Pastoralbriefe* (Tübingen ¹1955) 3.
- ⁴⁴ Na ten temat m.in. H. SCHLIER, „Die Eigenart der christlichen Mahnung nach dem Apostel Paulus“, *Besinnung auf das Neue Testament. Exegetische Aufsätze und Vorträge*, II (Freiburg 1964) 340–357.
- ⁴⁵ Por. „Image“, 159.
- ⁴⁶ LXX, Platon i Józef Flawiusz posługują się czasownikiem βούλομαι dla określenia rozkazów króla lub prawodawcy. Por. COLLINS, „Image“, 159.
- ⁴⁷ Por. WANKE, „Verkündigte“, 177; G. KLEIN, *Die zwölf Apostel. Ursprung und Gehalt einer Idee* (FRLANT 77; Göttingen 1961) 133–139; ROLOFF, *Apostolat*, 239s.
- ⁴⁸ Por. COLLINS, „Image“, 167.
- ⁴⁹ Por. R. BULTMANN, *Theology of the New Testament*, I (London 1952) 109.
- ⁵⁰ Więcej na temat schematu „Einst“ – „Jetzt“ można znaleźć w P. TACHAU, „Einst“ und „Jetzt“ im Neuen Testament (FRLANT 105; Göttingen 1972).
- ⁵¹ Por. COLLINS, „Image“, 167.
- ⁵² Por. „Verkündigte“, 177.
- ⁵³ MEADE, *Pseudonymity*, 123 stosuje wyrażenie „paradigm of the sinner“.
- ⁵⁴ Tak uważa m.in. HANSON, *Pastoral Epistles*, 62. Por. C.L. STOCKHAUSEN, *Letters in the Pauline Tradition* (Message of Bibl. Spirituality 13; Washington 1989), 164: „Paul is portrayed as the greatest of sinners in order to serve as an example (πρὸς ὑποτύπωσιν)“; por. także BEKER, *Heirs*, 41; G. BARBAGLIO, *Paolo di Tarso e le origini cristiane* (Assisi ¹1989) 291; MEADE, *Pseudonymity*, 123.
- ⁵⁵ STĘPIEŃ, *Listy*, 328.

- ⁵⁶ Por. *Letters*, 164. Autor posługuje się trzema epitetami: βλάσφημος καὶ διώκτης καὶ ὑβριστής. Dwa z nich, pierwszy i ostatni są „Stichworte der geläufigen Lasteraufzählung” – DIBELIUS – CONZELMANN, *Pastoralbriefe*, 23. Inaczej uważa WANKE, „Verkündigte”, 177n.
- ⁵⁷ Por. WANKE, „Verkündigte”, 178.
- ⁵⁸ *Ibid.*, 178.
- ⁵⁹ Por. Dz 9,2.13; 22,4; 26,10.
- ⁶⁰ Por. WANKE, „Verkündigte”, 178: „Die Übersetzung „Gewalttäter” weist mehr auf die Konkretisierung der paulinischen Verfolgertätigkeit hin, wie sie etwa Apg 9,2.13; 22,4; 26,10 malt. Doch kann man auch mit „Frevler” übersetzen, wobei dann mehr an das widersetzliche Verhalten gegen Gott gedacht ist”.
- ⁶¹ Takie rozwiązanie zasugerował H.A. SCHOTT w 1830 r. Do tej hipotezy powracali m.in. C.F.D. MOULE, „The Problem of the Pastoral Epistles: A Reappraisal”, *BJRL* 47 (1965) 430–52; A. STROBEL, „Schreiben des Lukas? Zum sprachlichen Problem der Pastoralbriefe”, *NTS* 15 (1969) 191–210. Por. J.D. QUINN, „The Last Volume of Luke: The Relation of Luke–Acts to the Pastoral Epistle”, *Perspectives on Luke–Acts* (ed. C.H. TALBERT, Edinburgh 1978) 62–75.
- ⁶² Por. *Pastoral Epistles*, 62n; IDEM, *Grace and Truth* (London 1975) 15–16.
- ⁶³ Zob. s. 20.
- ⁶⁴ Por. Rz 1,1; Flp 1,1; 2Kor 4,5; Ga 1,10.
- ⁶⁵ Por. McDONALD, *Pauline Churches*, 205. „Paulus ist nicht nur Vorbild, das man nachahmen kann, sondern zuvor schon immer Urbild des gnadenhaften Handelns Gottes am Menschen” – LOHFINK, *Theologie*, 80; podobnie WILSON, „Portrait”, 398; COLLINS, „Image”, 168 z przypisem 92.
- ⁶⁶ Por. 1Kor 4,16; 11,1; Flp 3,17
- ⁶⁷ Por. WANKE, „Verkündigte”, 179.
- ⁶⁸ Por. D.M. STANLEY, „Become Imitator of Me”. Apostolic Tradition in Paul, *The Apostolic Church in the New Testament* (Westminster 1966) 388–389.
- ⁶⁹ Por. 2Tm 1,8. 11–12; 2,8–10; 3,11; 4,16–17.
- ⁷⁰ HANSON, *Pastoral Epistles*, 149, zauważa, że nie jest w stylu Pawła aplikować do siebie teksty o cierpiącym słudze Jahwe. Zwraca także uwagę, że w LP zupełnie jest nieobecna Pawłowa teologia krzyża, której należałoby się spodziewać przynajmniej w 2Tm, który często nawiązuje do cierpienia.
- ⁷¹ Jeśli chodzi o związek pomiędzy cierpieniami a egzystencją chrześcijańską w NT, por. m.in. Dz 14,22; Mk 10,38n; Mt 5,11n; J 15,20; 1P 2,18nn; 4,12nn. Por. również W. NAUCK, „Freude im Leid. Zum Problem der urchristlichen Verfolgungstradition”, *ZNW* 46 (1955) 68–80, oraz WANKE, „Verkündigte”, 183.
- ⁷² Więcej na ten temat w: L.R. DONELSON, *Pseudepigraphy*, 54–66.
- ⁷³ Por. BARBAGLIO, *Paolo*, 292.
- ⁷⁴ *Ibid.*, 296n.
- ⁷⁵ Jeśli chodzi o ten rodzaj literacki, por. O. KNOCH, *Die „Testamente” des Petrus und Paulus. Die Sicherung der apostolischen Überlieferung in der spätneutestamentlichen Zeit*, (SBS 62; Stuttgart 1973); P. STUHLMACHER, „Christliche Verantwortung bei Paulus und seinen Schülern” *EvT* 28 (1968) 181; DIBELIUS – CONZELMANN, *Pastoralbriefe*, 3.
- ⁷⁶ „Nicht nur das Wort des Apostels ist Verkündigung, auch seine Person und sein Leben wird Verkündigung” (WANKE, „Verkündigte”, 187). Por. BROX, *Pastoralbriefe*, 265: „Man hat nicht nur das Wort des Apostels, sondern ihn selbst als lebendiges, glaubwürdiges, überzeugendes «Dokument» des Evangeliums vom Kreuz”. Podobnie LOHFINK, „Theologie”, 82; ROLOFF, *Apostolat*, 119.
- ⁷⁷ QUINN, *Letter to Titus*, 14.
- ⁷⁸ Por. DASSMANN, *Stachel*, 168.

- ⁷⁹ *The Apostolic Parousia. Form and Significance* (Cambridge 1967).
- ⁸⁰ Termin grecki παρουσία oznacza "obecność", a także zapoczątkowanie obecności, czyli „przybycie”. Por. A. JANKOWSKI, *Eschatologia biblijna Nowego Testamentu* (Kraków 1987) 25.
- ⁸¹ Zob. s. 7.
- ⁸² Por. FABRIS, „Paolinismo”, 457.
- ⁸³ Por. LOHFINK, „Theologie”, 115.
- ⁸⁴ Por. „Timotheus und Titus”, 262.
- ⁸⁵ „Paulus ist der Kampfmittel des Autors, nicht sein Kampfbjekt” – WANKE, „Verkündigte”, 187.